

TSJALLING SWIERSTRA EN EVELIEN TONKENS

Meritocratie en de erosie van zelfrespect

In het jaar 2034

Hoe ziet een samenleving eruit waarin mensen daadwerkelijk gelijke kansen hebben? Waarin hun sociaal-economische positie niet langer wordt bepaald door groepskenmerken als afkomst, ras of sekse, maar louter door hun eigen individuele prestaties? Waarin mensen met de beste combinatie van talent en inzet de dienst uitmaken? Hoe het is om in zo'n volmaakte 'meritocratie' te leven, vroeg de Engelse socioloog Michael Young zich af in 1958. Hij ontwierp in dat jaar een nieuw genre sociologie (dat sindsdien helaas geen navolging heeft gevonden): de sociologische toekomst satire. In zijn boek *The rise of the meritocracy, 1870-2033* blikt een fictieve auteur in 2034 terug op de manier waarop de Engelse samenleving zich sinds het einde van de negentiende eeuw geleidelijk tot een meritocratie ontwikkelde (Young 1958). Dit type samenleving kenmerkt zich door een grote nadruk op gelijke kansen, op onderwijs en diploma's, en op een open competitie om de posities met status en macht. Youngs boek houdt zich keurig aan de academische vereisten van annotering en bronvermelding. Alleen zijn de literatuurverwijzingen van na 1958 uiteraard volledig fictief. Young beschrijft hoe de geslaagde bewoners van deze meritocratie volop de lof zingen van zichzelf en hun samenleving: 'Today the eminent know that success is a just reward for their own capacity, for their own efforts and for their undeniable achievement.' (106). En de verliezers van de maatschappelijke wedren moeten niet zeuren:

'Today all persons, however humble, know that they have had every chance. They are tested again and again. If on one occasion they are off-colour, they have a second, a third, and a fourth opportunity to demonstrate their ability. But if they have been labeled "dunce" repeatedly, they cannot any longer pretend...' (107-108).

Omdat mensen hun maatschappelijke positie zelf hebben verdiend en de verschillen dus eerlijk tot stand zijn gekomen, zullen ze voor het eerst in de geschiedenis de resulterende maatschappelijke hiërarchie als werkelijk *rechtvaardig* kunnen accepteren, aldus de meritocraten.

Toch laat Young zijn sociologische fantasie eindigen in een bloedige opstand van de verliezers tegen de meritocraten. De oorzaak daarvan is dat meritocratie meer dan andere vormen en legitimaties van sociaal-economische ongelijkheid een aanslag doet op het zelfrespect van degenen die laag op de ladder eindigen. Dit is Youngs belang-

3

Krisis 2006 | 3
Artikel

rijkste waarschuwing. Hij beschrijft hoe de meritocratische elite steeds arroganter wordt, niet langer verzwakt door zelftwijfel en zelfkritiek (106). Omgekeerd wordt de lagere klasse steeds onzekerder. Vroeger kon men zichzelf nog troosten:

“Here I am, a workman. Why am I a workman? Am I fit for nothing else? Of course not. Had I had a proper chance, I would have shown the world. A doctor? A brewer? A minister? I could have done anything. I never had the chance. And so I am a worker. But don’t think that at the bottom I’m any worse than anyone else. I’m better.” (106).

Maar wie wel alle kansen heeft gehad, kan zijn lage positie uitsluitend aan zichzelf wijten. Die moet zich in een hoekje gaan zitten schamen.

De problematiek van erkenning en zelfrespect staat sinds de jaren tachtig op de sociaal- en politiek-filosofische agenda. Vrouwen, migranten en homo’s betoogden dat een rechtvaardige verdeling van economische goederen niet voldoende was. Daarnaast eisten zij ook culturele erkenning van hun identiteit op (zie *Krisis* 4, 2003). Naast de bekende *struggle for distribution* bleek een *struggle for recognition* gaande. Het is de verdienste van Young er al decennia eerder aandacht voor te hebben gevraagd dat het in de sfeer van de arbeid niet alleen gaat om een verdeling van goederen en diensten, maar ook om een – in de woorden van Axel Honneth – ‘erkenningspraktijk’. Hoewel tussen inkomen, status, erkenning en zelfrespect geen sprake is van een 1:1:1:1-relatie, zou het naïef zijn de nauwe verbanden ertussen te willen ontkennen.

In dit artikel staan we eerst stil bij de vraag naar de staat van de meritocratisering in Nederland. Wat verstaan we precies onder meritocratie, in hoeverre is de meritocratie een breed gedeeld ideaal en in welke mate is dit ideaal gerealiseerd? We betogen dat het zinnig is dit meritocratische ideaal normatief te toetsen, ook al is het nog niet gerealiseerd.

De belangrijkste keerzijde van de meritocratie is dat het zelfrespect van de verliezers systematisch wordt ondermijnd. We betogen dat deze dreiging in het huidige, premeritocratische, Nederland inderdaad reëel is. Maar we laten ook zien dat mensen meer of minder creatieve antwoorden verzinnen om deze dreigende erosie van hun zelfrespect het hoofd te bieden. We inventariseren een vijftal globale strategieën die daarbij worden gehanteerd.

Een dergelijke inventarisatie van strategieën is zinvol, zo betogen we ten slotte, omdat zij het mogelijk maakt een politieke koers uit te zetten ter bescherming van een van onze primaire bestaansvoorwaarden: zelfrespect. Behoud van zelfrespect is alleen mogelijk in een *princiepelijk gemankeerde* meritocratie, zo zullen we betogen. Dat is in de eerste plaats van belang voor de ‘verliezers’ van de meritocratische competitie, maar ook voor de samenleving als geheel. De boodschap van Youngs sociologische toekomst satire is namelijk nog steeds actueel: een samenleving die niet al haar leden mogelijkheden tot zelfrespect biedt, kan niet floreren.

Verspreiding van het meritocratisch ideaal

Meritocratie betekent letterlijk: heerschappij op basis van verdienste (merites). Een meritocratie is een samenleving waarin mensen met de beste combinatie van talent en inzet de dienst uitmaken. De meritocratie staat tegenover wat je de *geneocratie* zou kunnen noemen: een samenleving waarin de sociaal-economische positie wordt bepaald door afkomst (zoals klasse, etniciteit, sekse) of leeftijd. In de meritocratie wordt ieders sociaal-economische positie louter door de eigen prestaties bepaald. Dat wordt mogelijk gemaakt door vier kenmerken van de meritocratie: een sterke nadruk op prestatiemeting en -vergelijking, een eerlijke wedstrijd waarin ieder over gelijke hulpbronnen beschikt en ten slotte dynamiek: sociaal-economische verschillen liggen niet vast maar moeten voortdurend worden verdiend.

Er valt veel te zeggen voor een meritocratische samenleving. De meritocratie respecteert ten eerste een fundamenteel *individueel recht* op onderwijs en zelfontplooiing.

‘Wie erin slaagt zijn potenties te realiseren kan zich tevreden voelen. Wie getaxeerd wordt op de eigen merites in plaats van op die van de echtgenoot hoeft zich geen afhankelijkheid meer te voelen; de weg naar het zelfrespect is niet langer geblokkeerd.’

Aldus Joke Smit in 1967 (Smit, 1984). Meritocratie biedt iedereen de kans om zich via onderwijs zo veel mogelijk te ontwikkelen en zorgt ervoor dat de juiste persoon op de juiste plaats belandt. Door dat laatste te doen draagt ze bij aan de maximalisering van het maatschappelijke, collectieve nut. Ze garandeert ook een rechtvaardige inkomensverdeling, althans in de zin dat beloning strikt is gekoppeld aan iemands werkelijke verdienste. Dit stimuleert werknemers om (nog) beter te presteren, wat ook weer goed is voor het collectieve nut.

The rise of meritocracy is zeldzaam profetisch gebleken, veel meer dan bekendere toekomstfantasieën als Huxleys *Brave new world* en Orwells 1984. Er bestaat bijvoorbeeld brede consensus over het meritocratisch ideaal, constateert het SCP in zijn beschouwing van 25 jaar sociale verandering in Nederland ‘Meritocratische waarden kregen niet alleen in de samenleving, maar ook in het onderwijs meer gewicht. (SCP 1998, 603). Steun voor het meritocratisch ideaal valt bijvoorbeeld af te meten aan de mate van steun voor het ideaal van gelijke kansen en de bestrijding van achterstanden van kinderen van laagopgeleiden en migranten. Een duidelijke indicatie voor steun hiervoor is de vrijwel permanente maatschappelijke discussie over ‘witte en zwarte scholen’. Daarin is het grote belang van gelijke kansen zelf geen object van discussie. De discussie spitst zich geheel toe op de vraag op welke wijze dat doel het beste te realiseren is. Bestrijding van onderwijsachterstanden is al decennialang een prominent thema in het kabinetsbeleid. In de troonrede van de afgelopen kwart eeuw is het belang van goed onderwijs en van het tegengaan van discriminatie onafgebroken benadrukt, constateert het SCP (SCP 1998, 150).

Schoolprestaties lijken ook in sterkere mate de kansen op vervolgopleidingen te

mogen bepalen dan voorheen. Het antimeritocratische systeem van gedwongen loting in bijvoorbeeld het wetenschappelijk onderwijs ‘staat al een aantal jaren onder druk’, constateert het SCP (SCP 2004b, 375). Er ontstaat meer steun voor het meritocratisch principe dat kinderen met hogere cijfers meer kansen zouden moeten hebben om in aanmerking te komen voor een studie met een beperkt aantal plaatsen. Hier en daar wordt geëxperimenteerd met selectie aan de poort of met extra hoogwaardig onderwijs in *honours*-programma’s van universitaire opleidingen.

Op de arbeidsmarkt zien we het meritocratische ideaal – spiegelbeeldig – terug in de algemene afwijzing van discriminatie ten aanzien van beloning en/of carrièrekansen. Met enige regelmaat wordt afkeurend geconstateerd dat vrouwen voor hetzelfde werk minder verdienen dan mannen en dat jongeren van allochtone afkomst minder kansen hebben op de arbeidsmarkt dan autochtone jongeren met hetzelfde diploma. Socialisten en liberalen vinden elkaar in een pleidooi voor gelijke kansen, al hebben ze daar wel verschillende verwachtingen van. Liberalen zien gelijke kansen vooral als route naar een samenleving waarin individuen meer en meer van elkaar zouden mogen verschillen, terwijl socialisten gelijke kansen dus vooral als een weg tot grotere maatschappelijke gelijkheid, met name in inkomen, status, macht en kennis beschouwen.

Niet over alle aspecten van de meritocratie bestaat breed gedeeld enthousiasme. Zo vreest de meerderheid van de Nederlanders meer selectie en competitie (SCP 2004b) en is een meerderheid van de bevolking van mening dat de inkomensverschillen te groot zijn (SCP 1998). Dat laatste is ook af te lezen aan de breed gedeelde kritiek op de topinkomens, al speelt daar ook mee dat velen betwijfelen of de bij dat inkomen passende prestatie inderdaad is verricht (of menselijkerwijs verricht kan worden, gezien de hoogte van de beloning). Maar deze bezorgdheid over toenemende competitie en grotere inkomensongelijkheid leidt nooit tot afwijzing van de gedachte dat verdienste een rechtvaardiger verdelingscriterium is dan afkomst.

Leven we al in een meritocratische samenleving?

‘De Nederlandse samenleving is de afgelopen decennia steeds meritocratischer geworden. Maatschappelijke kansen zijn in zo’n samenleving niet langer afhankelijk van het sociale milieu waarin men is geboren, maar worden hoofdzakelijk bepaald door de persoonlijke capaciteiten (intelligentie) en verdiensten (motivatie en inzet)’ (SCP 2004b, 375).

Het SCP verwoordt hierboven een brede consensus onder wetenschappers dat onze samenleving zich in meritocratische richting ontwikkelt. Wel zijn wetenschappers het oneens over de mate waarin de meritocratie al gerealiseerd is. Er bestaat allereerst dissensus over criteria (wat kan gelden als indicator van meritocratisering) en over de meting (hoe valt een indicator te meten). Afname van discriminatie in onderwijs en op de arbeidsmarkt is bijvoorbeeld een algemeen aanvaarde indicator van meritocratisering.

ring, maar discriminatie valt helaas bijzonder moeilijk te meten. Hetzelfde geldt voor de relatie tussen individuele verdienste en maatschappelijk succes: hoe stel je objectief en wetenschappelijk verantwoord vast wat iemands individuele verdienste is en in welke mate die verdienste heeft bijgedragen aan het verwerven van de bereikte sociale positie?

Het grootste obstakel is de kloof tussen statistische en oorzakelijke verbanden. Afkomst hangt statistisch nog steeds sterk samen met het onderwijsniveau dat men haalt, maar die statistische relatie hoeft er niet op te wijzen dat de afkomst de oorzaak is van dat onderwijsniveau. Immers, ook in Youngs gerealiseerde meritocratie bestaat een sterke statistische relatie tussen afkomst en opleiding. Naarmate de meritocratie zich sterker vestigt, wordt die relatie uiteindelijk zelfs groter in plaats van kleiner. In de geneacratie waren er, in Youngs opzettelijk botte termen, heel veel slimmerds van domme ouders die geen kansen kregen, en heel veel dommerds van slimme ouders die te veel kansen kregen. De meritocratie zorgt er echter voor dat ieder precies op die positie komt, die aansluit op zijn niveau. Dus de slimmerds van de onderklasse stijgen sociaal en de dommerds van de bovenklasse dalen. En omdat volgens Young intelligentie in hoge mate aangeboren en erfelijk is, krijgt de sociale bovenlaag naarmate de meritocratie verder vordert steeds minder domme kinderen, en de sociale onderlaag steeds minder slimme.¹

Kortom: om te beoordelen in hoeverre onze samenleving meritocratisch is geworden – en succes op school en op de arbeidsmarkt dus wordt bepaald door je talenten in plaats van door je afkomst –, hebben we niet genoeg aan statistiek. Toename van sociale ongelijkheid kan zowel een indicatie van meer als van minder meritocratie zijn. Voorts verzorgt de school maar een klein deel van het onderwijs dat kinderen in hun jeugd ontvangen. Minstens zo bepalend voor de ontwikkeling van hun intelligentie en voor hun slagingskansen op school, is wat ze buiten school leren. Dus ook als het onderwijs zelf geheel meritocratisch zou zijn, en er voor de erfelijke component is gecorrigeerd, dan nog zullen er vanwege opvoedings- en milieoverschillen statistische verschillen tussen klassen, etnische groepen en seksen blijven bestaan. We kunnen de school met andere woorden niet verantwoordelijk stellen voor het geheel terwijl ze maar een klein aandeel in de totstandkoming daarvan heeft.

Met deze voorbehouden over de complexe relatie tussen sociale ongelijkheid en meritocratie, zullen we hieronder toch een blik werpen op wat er bekend is over de meritocratie in Nederland.

Stratificatiesociologen hebben veel onderzoek gedaan naar de vraag of Nederland de afgelopen eeuw inderdaad meritocratischer is geworden. Dit onderzoek laat doorgaans de controversiële kwestie wat ‘verdienste’ is buiten beschouwing, en beperkt zich om praktische redenen tot vragen naar de relatie tussen afkomst, opleiding en maatschappelijk succes. Een samenleving is meritocratischer naarmate iemands sociale positie minder van invloed is op iemands opleidingsniveau, terwijl omgekeerd iemands opleidingsniveau juist wel sterk correleert met zijn of haar sociale positie. Anders gezegd: in een meritocratische samenleving bestaan gelijke kansen op onder-

wijs, maar ongelijke kansen door onderwijs. Of, nog korter, in de formulering van de marxistisch geïnspireerde critici van de meritocratische onderwijssociologie uit de jaren zeventig: gelijke kansen op ongelijkheid (Harbers 1986).

Allereerst de relatie tussen afkomst en schoolsucces. Veel moderne beleidsinitiatieven lijken direct uit Youngs meritocratische koker te komen. In de recente discussie over de vraag om kinderen al op 4-jarige leeftijd op IQ te gaan testen, herkennen we bijvoorbeeld zijn voorspelling dat kinderen op scholen steeds meer en op steeds vroegere leeftijd en ook steeds vaker op IQ getoetst zouden worden. (In 2034 bepaalt men het IQ al in de baarmoeder!) In de toenemende pleidooien voor internaten voor kinderen uit achterstandsgezinnen teneinde hun schoolprestaties te verbeteren, herkennen we zijn voorspelling dat de overheid zich steeds meer zou bemoeien met de opvoeding binnen lager opgeleide gezinnen en dat er steeds meer internaten voor achterstandskinderen zouden komen – beide om de negatieve invloed van de sociale omgeving op de schoolprestaties van achterstandskinderen te verminderen. De recente voorstellen van de Onderwijsraad om laaggeschoolde jongeren na het passeren van de leerplichtige leeftijd te gaan betalen als ze onderwijs volgen, zijn in Youngs meritocratie allang praktijk. Laatste voorbeeld: Young voorspelde de opkomst van het recent opgerichte Alternatief voor Vakbond (AVV), dat de gevestigde vakbeweging een te weinig meritocratische houding verwijt, zich verzet tegen het *last in, first out*-principe en meer algemeen in naam van jonge talenten protesteert tegen de bescherming van de ‘zittende klasse’ die hun positie vooral aan hun leeftijd te danken hebben.

In hoeverre werpt dergelijk meritocratisch beleid ook resultaten af? Het meeste onderzoek wijst erop dat de relatie tussen afkomst en opleiding inderdaad zwakker is geworden, en dat er dus sprake is van meritocratisering. Schoolloopbanen zijn ‘de afgelopen decennia meritocratischer geworden, in die zin dat in latere fasen van de schoolloopbaan de invloed van prestaties toenam en die van sociaal milieu verminderde’, stelt het SCP (SCP 2004b, 604). Deze constatering wordt in de stratificatiesociologie wel genuanceerd: in het basisonderwijs is de achtergrond van de ouders meer bepalend dan in het voortgezet en het hoger onderwijs (Dronkers 1992; SCP 2005). Meritocratisering is het duidelijkst zichtbaar bij de factor sekse (Bouw e.a. 2003; SCP 2004a; Vught Thijssen 2002) en etniciteit. Kinderen met een Turkse, Marokkaanse en Surinaamse achtergrond hebben hun taalachterstand met autochtone niet-achterstandsleerlingen tussen 1988 en 2002 sterk ingelopen (SCP 2005). Bij Marokkanen is het verschil met 40% gereduceerd, bij Turken met 27%, bij Surinamers met 36% en bij Antillianen met 13% (53). Bij Marokkanen betreft het meritocratisch succes, anders dan vaak beweerd, vooral jongens: ‘Marokkaanse meisjes doen het al jaren juist slechter dan (Marokkaanse) jongens en zij lopen hun achterstand niet in!’ (Bouw e.a. 2003, 13). En hoewel meritocratisering ook wat betreft klasse aantoonbaar effectief was, is dat niet in alle opzichten zo: de taalachterstand van autochtone achterstandsleerlingen is bijvoorbeeld vergroot ten opzichte van de taalontwikkeling van autochtone niet-achterstandsleerlingen (SCP 2005, 54). De meritocratisering laat zich ook nuanceren naar schooltype: het basisonderwijs en het hoger onderwijs waren tot voor kort

minder gemeritocratieerd dan het voortgezet onderwijs. Basisonderwijs en hoger onderwijs halen hun achterstand in meritocratisering echter in: ze leggen de laatste jaren meer nadruk op competitie, prestatiemeting en selectie (SCP 1998, 604).

De Engelse socioloog Goldthorpe concludeerde in een overzichtsartikel uit 1996 over de relatie tussen afkomst en opleiding in verschillende landen en decennia, dat het toenemend belang van opleiding niet langer duidelijk aantoonbaar is. Opleiding is met andere woorden wellicht in verminderde mate een effectief middel om aan je afkomst te ontsnappen. Dit kan erop wijzen dat het emancipatoire potentieel van het meritocratische ideaal inmiddels is uitgewerkt, met als voornaamste uitzondering de kinderen van immigranten (Goldthorpe 1996; SCP 2005).

Tot zover de relatie tussen afkomst en opleiding. Hoe zit het met de relatie tussen opleiding en maatschappelijke positie? Opleiding en diploma's lijken de laatste eeuw inderdaad steeds bepalender voor wat iemand kan bereiken in de samenleving (Graaf en Luijkx 1995). Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking is over de hele linie sterk gestegen en het aantal drop-outs (schoolverlaters zonder diploma) is sterk afgenomen – dit in weerwil van de maatschappelijke onrust over drop-outs (CBS 2005). Kinderen van onopgeleide ouders zijn in grote getale gaan deelnemen aan het onderwijs. Mannen en vrouwen geboren tussen 1961 en 1970 verlaten het onderwijs gemiddeld zeven jaar later dan mannen en vrouwen geboren voor 1910. 80 à 90 procent van de kinderen zit tot hun 19e op school (Vught Thijssen 2002).

Tegelijkertijd is het belang van een diploma voor een goede sociaal-economische positie ook sterk vergroot. Voortijdig schoolverlaten is nu 'voor betrokkenen een veel groter probleem dan het voor jongeren in de jaren zeventig was' omdat ongeschoold werk nu veel vaker wordt verricht door hoger opgeleiden, met name studenten (SCP 1998, 605). Bovendien is het belang van diploma's in vrijwel alle sectoren van de arbeidsmarkt toegenomen (Goldthorpe 1996).

Ondanks het gestegen opleidingsniveau blijft er een sterke relatie bestaan tussen afkomst en maatschappelijk succes. 'Kinderen van een weinig verdienende vader hebben twee keer zo vaak een laag inkomen dan per toeval. Kinderen van een goed verdienende vader hebben juist vaker dan per toeval een hoog inkomen' (Latten 2005, 11). (Voor de middeninkomens is deze relatie overigens minder sterk.) De correlatie tussen vaders inkomen en het inkomen van zijn kinderen kan echter zowel wijzen op voortgaande geneeratie als op meritocratisering, zoals we eerder betoogden.

Bovenstaande uitkomsten wijzen overwegend op meritocratisering: een zwakkere relatie tussen afkomst en diploma en een sterkere relatie tussen diploma en sociaal-economisch succes. Vanuit deze constatering kunnen we nu terugkeren naar het eigenlijke onderwerp van dit artikel: de kwestie van het bedreigde zelfrespect.

Zelfrespect

Mensen zijn sociale wezens. Ze zijn voor hun zelfvertrouwen, zelfrespect of eigenwaarde afhankelijk van de waardering en erkenning van anderen. Veel daarvan krijgen we in onze directe, persoonlijke omgeving. Omdat mensen van je houden – eerst als kind, daarna als vriend(in), partner, ouder, grootouder, etc. – weet je dat je ertoe doet. Ook onpersoonlijke instituties kunnen ons erkennen en daarmee bijdragen aan ons basale gevoel van bestaansrecht. De staat erkent ons als burger, de rechtsstaat als rechtspersoon, en religies en internationale organisaties als mens.

Liefde en vriendschap zijn vormen van erkenning die per definitie zijn toegesneden op het individu, terwijl instituties ons vooral erkennen als lid van een groep. In beide gevallen gaat het om relatief onvoorwaardelijke vormen van erkenning: op voorwaarde dat we ons niet al te zeer misdragen, hoeven we er niet veel voor te doen. Dit laatste is precies het punt waarop de meritocratische vorm van erkenning verschilt van de hierboven aangestipte vormen: in een meritocratie is waardering geheel en al afhankelijk gemaakt van wat we als individu doen in *vergelijking tot andere individuen*.² Je moet de beste zijn, en het zijn uiteindelijk de prestaties van je competitiegenoten die bepalen wie het beste is. In een meritocratie gaat het om de meetbare en vergelijkbare daden die doorgaans worden aangeduid als ‘prestaties’.

Young waarschuwde dat meritocratisering gepaard zou gaan met een crisis in het zelfrespect van de vele verliezers. Dat is geen waarschuwing om licht aan voorbij te gaan. In navolging van John Rawls kunnen we stellen dat zelfrespect een van de elementaire bestaansvoorwaarden is en dat een rechtvaardige samenleving dat zelfrespect voor al haar leden mogelijk moet maken. De meritocratische logica vormt in deze zin een permanente bedreiging van dit rechtvaardigheidsideaal. Een samenleving kan niet overleven wanneer zij haar burgers onvoldoende bronnen van zelfrespect biedt.

Overigens zijn er vanuit het perspectief van de meritocratie wel vraagtekens te plaatsen bij de these dat het zelfrespect van de verliezers bedreigd wordt. Immers, in een perfecte meritocratie zijn sociaal-economische verschillen het gevolg van verschillen van individuele inzet ofwel van (genetisch bepaalde) capaciteitsverschillen. In beide gevallen hoeft men, aldus de meritocraat, niet te vrezen voor aantasting van het zelfrespect. Immers, voorzover iemands lage positie op de ladder te wijten is aan een geringe inzet, dan mogen we ervan uitgaan dat deze persoon daar zelf bewust voor heeft gekozen. Waarom zou een arme maar gelukkige luiwammes zich in zijn zelfrespect aangetast voelen? In het geval het falen te wijten is aan een gebrek aan talent, dan is er om de omgekeerde reden geen sprake van aantasting van het zelfrespect. In dit geval immers kan iemand er zelf niets aan doen, en daarmee is de lage eindpositie niet verwijtbaar en dus geen reden voor verlies aan zelfrespect.

Erg overtuigend zijn deze beide tegenwerpingen niet. Het punt is dat in een meritocratische samenleving een cultuur heerst waarin winnen en verliezen de primaire waarden zijn. Een kind dat ervoor wil ‘kiezen’ om de competitie te laten voor wat die is, zal voor die keuze van de opvoeders weinig ruimte krijgen. Je moet immers uit

jezelf halen wat erin zit. Nu al is te zien hoe verkeerd deze ‘stimulerende’ aanpak voor veel kinderen uitpakt. Dat betekent dat een eventuele keuze op latere leeftijd om zich niet in te spannen bij zeer velen beïnvloed zal blijken door deze traumatische jeugd-ervaringen. Competitie weigeren kan wel, maar waarschijnlijk zal een dergelijke keuze vooral autonoom gemaakt kunnen worden door wie goed door de school heen is gekomen en voldoende zelfvertrouwen heeft om te denken dat ze best goed had kunnen presteren als ze daarvoor zou hebben gekozen. Het andere argument, dat we schuld dragen noch krediet verdienen voor het ons gegeven talent, is wel overtuigend, maar het is de vraag of juist dit inzicht in een meritocratie veel gewicht zal krijgen. Het is verhelderend een gebrek aan talent te vergelijken met het hebben van een fysieke of mentale handicap. Als samenleving proberen wij gehandicapten zo veel mogelijk tegemoet te komen; waar mogelijk wordt geprobeerd omstandigheden te scheppen om de gevolgen van de handicap te neutraliseren zodat deze handicap zo goed en zo kwaad als het gaat kan worden ‘vergeten’. Een meritocratische cultuur verhoudt zich precies omgekeerd tot het hebben van een gebrek aan talent. Juist vanwege het grote belang van winnen en verliezen wordt talentloosheid voortdurend uitvergroot en gesanctioneerd. Goedbedoelde bezweringen dat gebrek aan talent niet verwijtbaar is doen niets af aan het basisgegeven dat de hele structuur van de meritocratische samenleving de omgekeerde boodschap belichaamt.

Bestaat er in Nederland, in de mate waarin daar de meritocratie is gerealiseerd, inderdaad een crisis van het zelfrespect? Het is lastig dat empirisch vast te stellen – en pogingen daartoe zijn ons onbekend. De zaak wordt gecompliceerd door het feit dat er – zoals gezegd – meerdere bronnen van zelfrespect bestaan. Er is bijvoorbeeld geen indicatie dat er minder liefde en vriendschap bestaat, dus met de daarmee verbonden vormen van zelfrespect zit het waarschijnlijk wel goed. De erkenning als burger en rechtspersoon is wel een punt van zorg in het geval van islamitische Nederlanders.

De zorg om een meritocratische ondermijning van het zelfrespect is in elk geval in het hedendaagse debat wel gemakkelijk terug te vinden. De invloedrijke Duits-Engelse socioloog Ralp Dahrendorf stelde bijvoorbeeld recentelijk in een opiniëartikel:

‘Meritocratie lijkt tegenwoordig gewoon een andere versie te zijn van de ongelijkheid die alle samenlevingen kenmerkt. Meritocratie is misschien zelfs de wreedste vorm van ongelijkheid, omdat degenen die niet slagen niet kunnen zeggen dat ze geen geluk hebben gehad of eronder zijn gehouden door degenen die de macht in handen hebben. In plaats daarvan moeten ze tot de slotsom komen dat ze zelf gefaald hebben en dat geen enkele inspanning hen nog kan redden.’ (de Volkskrant 3-5-2005).

Een soortgelijke boodschap van de Franse filosoof Alain de Botton werd een filosofische bestseller: *Status anxiety* (De Botton 2004). De meritocratie maakt het voor veel meer mensen moeilijker om de ‘liefde van de wereld’ te ontvangen en aldus hun zelfrespect te behouden. De wereld legt de schuld voor armoede en gebrek aan status namelijk in toenemende mate bij de verliezers zelf, betoogt De Botton.

Ook al kan de meritocratische erosie van het zelfrespect niet precies worden vastgesteld, het is zeker te gemakkelijk om deze af te doen als een louter theoretische dreiging. De sfeer van de arbeid is immers hoe dan ook een voorname bron van zelfrespect. Toenmalig minister van Sociale Zaken Aart Jan de Geus schatte in 2004 dat over vijftien jaar door het verdwijnen van laaggeschoold werk op een totale beroepsbevolking van ca. zeven miljoen er twee miljoen kanslozen zullen zijn. Lange tijd was het voornaamste politieke probleem dat arbeiders werden uitgebuit. Uitbuiting is uiteraard nog steeds een probleem, getuige het toenemende aantal *working poor* in Nederland, en de slechte werkomstandigheden in de marges van de arbeidsmarkt, zoals illegale arbeid. Als De Geus gelijk heeft, krijgen we er echter een nieuw probleem bij, namelijk dat onze samenleving twee miljoen *overbodige* leden telt. Wie wordt uitgebuit, levert een bijdrage – al wordt hij/zij er niet voor beloond. Wie overbodig is, vormt daarentegen alleen een last voor de portemonnee van degenen die wel werken, die wel kunnen meekomen in de meritocratie. Wie wordt uitgebuit heeft in principe nog een basis voor meritocratisch zelfrespect, wie overbodig is ontbeert in een meritocratie een dergelijke basis.

Hoewel onze samenleving geen gerealiseerde meritocratie is, verdient de meritocratische erosie van het zelfrespect daarom toch een plek op de sociaal-filosofische agenda. Erkenning en respect staan daar weliswaar al op sinds de jaren tachtig, maar daarbij ging het vooral om identiteitspolitiek door en voor vrouwen, homo's en migranten (zie *Krisis 4*, 2003). De strijd om culturele erkenning werd daarbij maar al te vaak tegenover de strijd om economische rechtvaardigheid geplaatst. In het geval van de meritocratie zien we echter juist dat de sfeer van de arbeid een cruciale erkenningspraktijk is waarin respect wordt gegeven of juist ondermijnd.

Het lijkt voor de hand te liggen om de verliezers een hart onder de riem te steken door te benadrukken dat we nog lang niet leven in een gerealiseerde meritocratie en dat hun magere resultaten henzelf dus niet aan te rekenen zijn. Dit is echter een contraproductieve strategie. Via de omweg van de empirische kritiek wordt immers het normatieve ideaal van de meritocratie versterkt. Uiteindelijk helpen zulke empirische bezwaren alleen de meritocratie (verder) te realiseren en dragen zij dus bij aan het hier gestelde probleem van de erosie van het zelfrespect. Wanneer de meritocratisering immers doorzet, wordt het steeds moeilijker en minder overtuigend om structurele onrechtvaardigheden op te sporen waarop de verliezers zich kunnen beroepen ter behoud van hun zelfrespect. Zolang we het normatieve ideaal van de meritocratie zelf niet ter discussie stellen komt deze vorm van steun dus neer op uitstel van executie.

Hieronder inventariseren we vijf strategieën om in een meritocratie je zelfrespect te beschermen wanneer je geen erkenning krijgt – in de vorm van inkomen en status – op grond van je individuele prestaties. Het gaat daarbij in geen van de vijf gevallen om strategieën die louter als reactie op de meritocratie zijn te duiden. Enerzijds is de meritocratie daarvoor nog onvoldoende gerealiseerd, anderzijds zijn deze manieren van duiden en gedragen ouder dan het meritocratische ideaal. Wanneer wij spreken over 'strategieën' gaat het dus om al bestaande manieren van duiden en gedragen die

binnen de context waarbinnen het meritocratische ideaal grote invloed uitoefent een nieuwe, strategische, (meer)waarde krijgen.

Erkenning als groep

Wat kan iemand doen die verliest in de maatschappelijke wedstrijd die meritocratie heet? Iemand die onvoldoende respect, 'liefde van de wereld' (De Botton) krijgt en daardoor zijn zelfrespect ziet ondermijnd? In een meritocratie telt wat jij als individu doet, in vergelijking met wat andere individuen doen. Maar er bestaan ook andere erkenningspraktijken, waarin men niet wordt erkend als individu maar als lid van een groep: een natie of zelfs de gehele mensheid. Zoals hierboven gezegd: voor dit type erkenning hoef je zelf weinig of niets te doen. Zulke vormen van groepserkenning zijn ouder dan de individuele erkenning waar de meritocratie zich op laat voorstaan. Sterker: de meritocratie verzet zich juist tegen erkenning op basis van afkomst. In een niet-gerealiseerde meritocratie als Nederland, biedt afkomst dus nog steeds een 'vluchtstrook' voor meritocratische verliezers. Een beroep op groepskenmerken, op afkomst, is daarmee de eerste strategie.

Er zijn vormen van erkenning op grond van het lidmaatschap van een groep, die niet primair berusten op uitsluiting. Dat we allemaal respect verdienen op grond van ons mens-zijn, is daarvan een voorbeeld. Het is de vraag of een dergelijke niet-exclusieve groep erg aantrekkelijk is voor de meritocratische verliezer, die immers vooral reageert op de boodschap dat hij minder goed is dan veel anderen. De remedie daartegen is toch vooral: we zijn juist beter dan veel anderen. In dit geval wordt een contrast gecreëerd tussen de eigen, superieure, groep en een andere, inferieure, groep. Religie bijvoorbeeld kan zo fungeren als een manier om de eigenwaarde en trots zeker te stellen: 'Ik hang het goede geloof aan, jij niet.' Of: 'Ik geloof, jij niet.' In zulke gevallen rekent men zichzelf als lid van een groep een bepaalde verdienste toe, waaraan het anderen zou ontbreken. Religie is vrijwel erfelijk, in de zin dat men het meestal bij de opvoeding meekrijgt. Je hoeft er niets voor geleerd te hebben, maar je kunt er toch in wedijveren. Dankzij je religie 'win' je het toch van die anderen. In onze samenleving van dit moment is het vooral de islam die daarvoor gebruikt lijkt te worden. Moslimextremisme laat zich niet begrijpen zonder oog te hebben voor de gekwetste ego's erachter. Veel autochtone lager opgeleiden zijn namelijk voor deze strategie te zeer gesecculariseerd. Bovendien is het momenteel binnen de grote christelijke stromingen nauwelijks nog gebruik om de aanhangers expliciet te vertellen dat zij betere mensen zijn dan niet- of anders-gelovigen.

Uiteraard biedt het atheïsme, zeker in de verlichtingsfundamentalistische variant, wél alle gelegenheid zich superieur te voelen. Er zijn echter niet veel aanwijzingen dat juist de laagopgeleide verliezers in de meritocratie zich zouden optrekken aan de Verlichting. (Al is het opmerkelijk dat opeens gelijke rechten voor homo's en vrouwen worden gepresenteerd als bewijs voor de superioriteit van het joods-christelijk-verlichte erfgoed!)

Een kansrijkere *short cut* naar zelfrespect biedt dan het nationalisme. Ook daarmee kun je je beter voelen dan anderen, zonder dat je daar hard voor hoeft te werken of veel talent nodig hebt. In Nederland is nationalisme vooral populair bij laagopgeleide, rechts-extremistische jongeren uit sociaal-economisch zwakke gezinnen uit de provincie, zonder al te veel toekomstperspectief (Homan 2006). Vanwege de toegenomen verwevenheid van de Europese naties neemt nationalisme tegenwoordig overigens nogal eens de meer diffuse vorm aan van een *clash of civilisations*. Of domweg van racisme.

Last but not least: hoe veel mannen die buitenshuis nauwelijks geslaagd genoemd kunnen worden, ontlenen hun zelfrespect niet aan de macht die ze thuis uitoefenen over vrouw en kroost?

Ideologiekritiek

De tweede strategie om je zelfrespect te behouden, zegt dit meritocratische ideaal wel te onderschrijven, maar men ontkent daadwerkelijk gelijke kansen te hebben gehad. We leven immers nog (lang) niet in een gerealiseerde meritocratie?! De meritocratie-these wordt aangeklaagd als een ideologie die verhult dat inkomen, status en erkenning nog steeds niet worden verdeeld op grond van individuele verdienste.

Probleem van deze strategie is dat je inmiddels niet meer kunt rekenen op klakkeloze instemming van de omgeving. Immers, ook al is er in Nederland geen sprake van een gerealiseerde meritocratie, het is onloochenbaar dat er wel veel meritocratisch beleid bestaat en dat er op veel terreinen wel degelijk sprake is van een zekere meritocratisering. Wie meent geen gelijke kans te hebben gekregen, kan tegenwoordig minstens rekenen op een gewillig oor. Dat betekent wel dat je steeds minder gemakkelijk kunt volstaan met in algemene termen je lot beklagen. Het geduld van de samenleving met in algemene termen geformuleerde klachten neemt af naarmate deze samenleving meer meent te meritocratiseren. Je moet aannemelijk kunnen maken dat jij als individu slachtoffer bent van discriminatie.

Short cuts

De derde strategie accepteert het meritocratische ideaal im- of expliciet, maar zoekt naar een *short cut* naar succes, rijkdom en aanzien zonder de daarvoor in een meritocratie vereiste prestatie te leveren. In een samenleving waarin rijkdom en status worden gezien als indicaties van je prestatie of verdienste, wordt het een rationele strategie om rijkdom en status te verwerven zodat je omgeving de bijbehorende prestatie erbij gaat denken en je daarom gaat respecteren.

Je koopt bijvoorbeeld een lot in de loterij. Kenmerk van een loterij is dat je zelf niets kunt doen om een gunstige uitslag te beïnvloeden. Je duimt voor een gunstige uitslag, en dat is het wel zo'n beetje. Maar wie weet ben jij degene die net toevallig

geluk heeft, rijk wordt, zich de leefstijl van de geslaagde medeburgers kan veroorloven, en aldus respect krijgt. Het winnende lot als *deus ex machina*.

Maar een loterij winnen is per definitie een onwaarschijnlijke gebeurtenis. Bovendien is het vooral een kwestie van passief afwachten. Als strategie stelt het dus niet veel voor. Voor wie het geduld mist zijn er kortere, zij het meer risicovolle, *short cuts* naar respect. Etnografisch onderzoek onder bankovervallers laat bijvoorbeeld zien dat het verkrijgen van respect een belangrijk motief is (Kroese 1995). Het geeft je in één klap heel veel geld, waardoor je opeens behandeld wordt met een respect dat je anders nooit ten deel valt.

‘We komen binnen ergens bij een Jaguar-dealer en (...) dan wordt er dus gekeken van “Goh wat moeten die?(...) misschien douen ze wel iets in hun zak ofzo.” (...) Dan is het van: “Hallo kan ik u helpen? Is er iets? Ja, die Jaguar willen wij hebben.” Die mededader van mij kocht hem ook gelijk. Cash. Nou op dat moment word je dan uitgenodigd in het kantoor en is het koffie en meneer is voor niemand meer te spreken. (...) Kijk, op dat moment slaat iedereen om’ (149-150).

Ook al ‘verdien’ je het respect niet, je krijgt het toch maar mooi doordat je in staat bent met geld te wapperen. In één klap verander je van verliezer in winnaar zonder daarvoor echt iets te presteren. Gisteren zag niemand je staan, vandaag ben je iemand omdat je de uiterlijke kenmerken draagt van iemand die wel wat heeft gepresteerd.

Deze strategie is in laatste instantie een vorm van *free rider*-gedrag, omdat zij parasiteert op anderen die wel volgens de regels van het meritocratische spel spelen. Valsspelen heeft alleen zin wanneer niet iedereen het doet.

De spelregels veranderen

De verliezers in een meritocratie kunnen de erosie van hun zelfrespect nog op een vierde manier proberen ontlopen, namelijk door de spelregels van de youngiaanse meritocratie openlijk bij te stellen. Men accepteert dan wel dat inkomen en status verdeeld worden op grond van verdienste, maar betwist dat verdienste noodzakelijk samenhangt met opleiding en diploma’s. Door deze spelregels te veranderen, verandert verdienste in een gelaagd begrip dat door niemand kan worden gemonopoliseerd. Kortom: wel eerlijke competitie, maar niet uitsluitend op basis van diploma’s. Juist omdat we niet in een gerealiseerde meritocratie à la Young leven, bevat onze samenleving nog praktijken en domeinen waarbinnen verdienste wordt bepaald volgens alternatieve spelregels. Deze kunnen en worden in stelling gebracht tegen de meer beperkte opvatting van meritocratie van Young.

In de politieke filosofie is deze strategie vooral geformuleerd en verdedigd door Michael Walzer. In zijn *Spheres of justice* (Walzer 1985) pleit hij voor ‘complexe gelijkheid’. Elke samenleving kent meerdere sferen: die van het geld, de macht, zorg, kennis, etcetera. Vermeden moet worden dat sommigen in alle sferen winnen, bijvoorbeeld

doordat ze vanwege hun economische succes ook macht, zorg of opleiding kunnen kopen. Walzers idee is dat in elke sfeer eigen verdelingscriteria gelden, zodat iemand die het in de ene sfeer heel goed doet in een andere sfeer niet (automatisch) ook wint.

In elk modern westers land bestaat een levensgroot alternatief voor de ‘schoolklas’ opvatting van verdienste, namelijk succes op de markt. Young besteedt nauwelijks aandacht aan de rol van de markt. Niet toevallig, want de vrije markt is een anomalie binnen de ideale meritocratie. De meritocratie van Young laat zich beschrijven als een poging de sterke kanten van kapitalisme en socialisme te combineren. Van het kapitalisme neemt de meritocratie de positieve waardering van maatschappelijke competitie over: goed is wat in de competitie als sterkste boven komt drijven. Maar op de markt zijn succes en verlies niet per definitie goede indicatoren van iemands persoonlijke verdienste. Daar speelt immers onvermijdelijk ook het toeval een rol bij. Net als bij een loterij kun je op de markt geluk hebben en opeens binnenlopen. Bovendien maakt de markt niet om een rechtvaardigheidseis als gelijke kansen voor iedereen. Juist deze afkeer van het toeval en dit verlangen naar rechtvaardigheid deelt de meritocratie met het socialisme.³ Binnen een zuivere meritocratie is slechts plaats voor een centraal geleide, strak geplande productie en distributie van goederen, waarbij ieders taken en verantwoordelijkheden zorgvuldig en rechtvaardig op grond van bewezen verdienste worden toegekend.

De markt wordt omarmd door tallozen met een lage opleiding als het terrein waar men zich desondanks kan bewijzen. Hoe veel mensen houden zich niet op de been met de hoop om ooit een eigen zaak te beginnen? Om het helemaal te gaan maken in de handel? Vmbo-kinderen dromen ervan zelf via een slim handeltje ‘miljonair (te) worden. Veel kinderen en een dure auto’ (Kleijwegt 2005). Velen benadrukken dat verdienste, als de som van inspanning en talent, op de markt wel degelijk een belangrijke rol speelt. Alleen gaat het daarbij niet noodzakelijkerwijs om vaardigheden die je op school leert en die met een diploma worden ‘gewaarmerkt’. Op de markt gaat het niet om boekenkennis, maar om andere kwaliteiten als visie, durf, ondernemerszin, werklust, mensenkennis, etc. Wat hier in feite gebeurt is dat de spelregels van Youngs meritocratie worden heronderhandeld. Geheel tegen de geest daarvan in worden tegenwoordig markt en meritocratie vaak aan elkaar gelijkgesteld. Het volgende citaat is daarvan een voorbeeld:

16

“Ik geloof sterk in meritocratie (...) Iemand die zich onmisbaar weet te maken voor het bedrijf, moet op een of ander manier beloond worden”, zegt de ondernemer. “Iemand die een onvervangbare schakel is in de creatie van winst voor een bedrijf heeft recht op een deel ervan, dat is logisch”. (De Tijd 17-2-2005).

Krisis 2006 | 3
Artikel

Het gaat hier in het geheel niet over opleiding en diploma’s van de te belonen werknemer, maar om al haar vaardigheden en kwaliteiten die tot het goede bedrijfsresultaat hebben geleid.

Een bijzondere markt is die van de populaire cultuur. Wie uit is op mega-inkomen en megastatus, richt zich het beste op dit marktsegment. De concurrentie is moordend, maar er zijn wel gigantische prijzen te winnen als sportster, filmster of muzikster (Pels 2005). En voor die prijzen moet je wel hard werken en je moet zeker ook talent hebben, maar ze gaan niet naar degenen die op school de mooiste cijfers kregen. Alleen al doordat ze bestaan, bieden deze sterren hoop aan tallozen om op een dag te worden ontdekt en dan van een verliezer te veranderen in een winnaar.

Zelfs binnen de criminaliteit, hierboven gepresenteerd als *short cut* naar succes, speelt de meritocratische logica een zekere rol. Criminelen onder elkaar erkennen een duidelijke hiërarchie en gebruiken deze, bijvoorbeeld in de gevangenis, ook in het verdelen van taken en voorrechten (Kroese 1995). Een gewapende bankoverval wordt geacht meer moed, inspanning en planning te vereisen dan een verkrachting of tasjesroof. ‘Een verkrachter is geen crimineel want “er valt niks mee te verdienen, je doet alleen mensen pijn.” (153). ‘Het (plegen van overvallen) is hoger dan inbreken. Dat merk je ook aan de straffen’ (147).

In de alternatieve meritocratie van criminelen kan de straf dus gelden als beloning: als teken van verdienste. Een hoge gevangenisstraf werkt statusverhogend. De WRR suggereert dat ook supportersgeweld deels begrepen moet worden als poging erkenning te krijgen en daarmee zelfrespect:

‘Supportersgeweld (lijkt) vooral een uitlaatklep te zijn voor jonge mannen die in het dagelijkse leven niet in staat zijn een gerespecteerde maatschappelijke positie en de bijbehorende status te verwerven en daarom langs andere wegen proberen een zeker prestige op te bouwen’ (WRR 2003).

Het lijkt er namelijk op dat veel niet-gewelddadige supporters een latente bewondering koesteren voor de bravoure van de kleine minderheid van geweldpleger (106).

De in deze paragraaf genoemde bronnen van zelfrespect hebben gemeen dat ze wel een meritocratische competitie accepteren, maar tegelijkertijd afstand nemen van Youngs klassiek-meritocratische opvatting dat verdienste direct samenhangt met iemands cognitieve prestaties, zoals die blijken op school en in IQ-tests.

Competitie weigeren

Men kan tot slot ook de luwte zoeken en de hele competitie zo veel mogelijk laten voor wat die is: er zijn wel belangrijker zaken dan voortdurend met anderen te wedijveren. Hoewel men dan wellicht toe moet met wat minder maatschappelijke status en inkomen, betekent dat nog niet dat men daarom moet afzien van erkenning en zelfrespect. Omdat we nog niet leven in een perfecte meritocratie, kennen we nog tal van activiteiten die niet in termen van resultaat worden afgerekend en die niet worden vergeleken met de resultaten van anderen voordat ze van een waardering worden voorzien. Erkenning hangt hier wel samen met wat je als individu doet, maar niet met je relatieve positie

in een competitie met anderen. Misschien is hier de samenhang tussen erkenning en zelfrespect ook wel wat losser dan bij de hiervoor geschetste strategieën.

Je kunt bijvoorbeeld zelfrespect ontleen aan iets *goed* of zo *goed mogelijk* doen, in plaats van iets *beter* doen dan anderen.⁴ Een hobbyschilder kan trots zijn op haar werk en daar ook waardering voor krijgen, ook al maakt het op de kunstmarkt geen kans. Je kunt als plantsoenwerker veel eigenwaarde ontleen aan een goed onderhouden park, ook al scoort plantsoenwerk op de maatschappelijke ladder niet hoog. Je kunt met veel plezier kinderen leren lezen en daar ook veel voor terugkrijgen van die kinderen, ook al verdient een onderwijzer minder dan vele anderen. De bevrediging komt in al deze gevallen niet uit iets externs als een beloning (status en/of inkomen), maar uit het werk zelf. Activiteiten dragen veelal hun eigen criteria voor succes in zich, en daaraan voldoen is een voorname bron van zowel arbeidsvreugde als zelfrespect (MacIntyre 1981). Meritocratie is daartegenover een systeem dat primair gericht is op de verdeling van externe goederen zoals macht, status en geld. Anders gezegd: de meritocratie heeft alleen oog voor de externe doelen van arbeid. Zij is blind voor intrinsieke doelen – reden waarom de meritocratische logica geen vat heeft op mensen die vanuit die attitude actief zijn. Bovendien mogen we ons gelukkig prijzen met een maatschappelijk waarderingssysteem dat nog voldoende rijk geschakeerd is om ook op intrinsieke doelen gerichte activiteiten te erkennen en te waarderen. (Al wringt het vaak wel dat we die waardering vervolgens dan niet uitdrukken in geld en status.)

Eén cluster activiteiten waarin bij uitstek intrinsieke doelen tellen verdient apart aandacht, namelijk allerlei vormen van onderhoud (Tonkens 2005). Met deze term doelen we op al die werkzaamheden die cyclisch van karakter zijn en dus periodieke herhaling vereisen. Werkzaamheden bovendien die erop gericht zijn om een bepaald niveau te handhaven, niet om vooruitgang te boeken. Te denken valt bijvoorbeeld aan zorg, huishouden, schoonmaak en aan onderhoud van infrastructuur, natuur en milieu, en een belangrijk deel van het werk van bijvoorbeeld de politie. Omdat het hier niet gaat om vooruitgang en verbetering, draagt onderhoud bij uitstek de belofte in zich van een vrijplaats, van een alternatieve bron van zelfrespect. Wie zich immers toelegt op onderhoud levert een wezenlijke bijdrage aan de samenleving, maar stelt zich tegelijkertijd op buiten de competitie die de meritocratische samenleving karakteriseert. Hoeveel jonge vrouwen motiveren hun keuze voor het huisvrouwenschap niet als weigering mee te doen aan de maatschappelijke ratrace?

In plaats van verschil te maken op grond van prestatie, kun je ook betwisten dat er überhaupt verschil gemaakt moet worden. Omdat er dan geen winnaars en verliezers meer zijn, ontstaat er een ruimte waarbinnen je gevrijwaard bent van competitie. Alles is per definitie even goed. Consumenten en beoefenaren van wat voorheen lage cultuur heette, eisen bijvoorbeeld vaak dat ze evenveel respect en waardering krijgen als consumenten en beoefenaren van de zogenaamde hogere cultuur. Een onderscheid tussen hoog en laag is hier helemaal niet te maken, betogen zij, want iedere kunstuiting is gelijk. Eenzelfde redenering is aan te treffen op het terrein van de taal. Het ABN is volgens velen niet superieur aan andere manieren van Nederlands praten. Taal veran-

dert immers voortdurend? In het Nederlands *goes* dus *anything*. ABN is niets anders dan een instrument om laaggeschoolden, niet-Randstedelijken en allochtonen uit te sluiten. Iedere taaluiting is gelijk

Ook de *moraal* is een geliefd object voor gelijkschakeling en nivellering. Geen enkel ethisch standpunt mag als superieur gelden; iedereen moet zelf weten wat goed is en daar moeten anderen zich niet mee bemoeien.

En ten slotte de *politiek*. Als we ergens allemaal gelijk zijn, dan is het daar. Als burger hebben we allemaal evenveel recht van spreken. De recente Fortuyn-revolte kan ook begrepen worden als een opstand van de meritocratische verliezers die eisen toch serieus genomen te worden, die willen dat er met hen en hun mening rekening wordt gehouden. Het mag enige moeite kosten om Heinsbroek en de vastgoedmagnaten achter de LPF als zodanig te zien, maar het ging bij hen typisch om vertegenwoordigers van de *nouveau riche*: wel materieel geslaagd, maar geen status en dus ook geen politieke invloed. Juist op grond van dit gevoel van marginalisering durfden zij zich op te werpen als pleitbezorgers van iedereen die zich gemarginaliseerd voelde.

Ook de gezondheidszorg fungeert in een meritocratie als grote gelijkmaker. Dat mensen die beter presteren ook meer verdienen en een groter huis hebben of een grotere auto, wordt zelden geheel betwist. Het gaat dan hoogstens over de mate waarin dat het geval is. Maar dat die mensen ook betere toegang tot betere gezondheidszorg zouden hebben, valt met des te meer hartstocht te betwisten. Via de weg van de gezondheidszorg kun je daarom alsnog de gelijkheid, en het respect, opeisen dat de meritocratie jou niet gunde.

Een bijzondere vorm van gelijkheid wordt gecreëerd door de comfortabele opvatting dat *iedereen* een winnaar is. Het winnen zou zelf gelijk verdeeld zijn, vanuit het idee dat iedereen wel ergens het beste in is. Het aardige is dat Young deze strategie al beschreef. Ook is in Youngs boek sprake van antimercitocratisch verzet vanuit de samenleving voordat de revolutie uitbreekt. In 2009 stellen een aantal critici het zogenaamde Chelsea Manifesto op. De kern daarvan luidt:

‘Every man is a genius in something, even every woman, they say: it is the function of society to discover and honour it, whether it is genius at making pots, growing daisies, ringing bells, caring for babies, or even (to show their tolerance) genius at inventing radio telescopes’. (168).

Een meritocratisch paradijs met louter winnaars. Dat klinkt te mooi om waar te zijn, en dat is het natuurlijk ook.

19

Een politiek antwoord

In de voorafgaande paragraaf hebben we een vijftal strategieën ter bescherming van het zelfrespect onderscheiden en deze geïllustreerd met een aantal concrete voorbeelden. Uiteraard pretenderen we daarvoor geen volledigheid. Wat beogen we hier nu mee?

Een volmaakte meritocratie biedt onvoldoende ruimte voor zelfrespect bij talloze verliezers. Het is daarom gelukkig dat zo'n meritocratie niet bestaat. Maar in onze samenleving wordt het meritocratische ideaal wel veelvuldig uitgedragen. Het kan rekenen op een breed politiek draagvlak en het wordt ook veelvuldig vertaald in beleid. Daar zijn ook zwaarwegende morele argumenten voor: gelijke kansen, individuele zelfontplooiing, vergroting van het totale nut, en een basaal idee dat talent en inspanning ook beloond mogen worden. En laten we eerlijk zijn: aan competitie is ook lust verbonden. En we mogen dan wel niet allemaal winnaars zijn, velen van ons winnen toch wel eens wat. En we hoeven niet van iedereen te winnen. Het is vaak voldoende om af en toe eens beter te scoren dan onze *relevant others*. We willen dus niet af van het meritocratische ideaal, maar we willen dat evenmin in een totale vorm gerealiseerd zien. De normatief-politieke vraag wordt dan: wat is hier een verstandige middenkoers? Hoe gaan we verstandig om met het meritocratische ideaal? Onze inventarisatie van strategieën beoogt aan het beantwoorden van die vraag bij te dragen.

Tegenover de dreigende erosie van het zelfrespect worden bestaande praktijken en normen gemobiliseerd die dat zelfrespect beschermen. Een aantal van de hierboven besproken oplossingen is echter futiel, pervers en/of gevaarlijk. De ideologiekritische strategie biedt, zoals gezegd, alleen op korte termijn respijt en vooral op individueel niveau. We betwisten niet dat ideologiekritiek terecht kan zijn, maar we tekenen erbij aan dat zij op lange termijn het meritocratische ideaal slechts versterkt. De op wij/zij-tegenstellingen gebaseerde vormen van superioriteitsdenken zijn een morele stap terug en vormen een reëel gevaar voor vrede, verdraagzaamheid en gelijkheid in de nabije toekomst. Het is verder terecht je zorgen te maken over criminaliteit, over supportersgeweld, over de verplattung van cultuur, taal en moraal, over misbruik van medische voorzieningen en over de verspreiding van kinderachtige sprookjes dat iedereen wel ergens een winnaar in is. Maar het is een illusie te menen dat aan deze ongerechtigheden iets kan worden gedaan zonder ze eerst te erkennen als wat ze inmiddels – minstens ook – zijn geworden: perverse oplossingen voor een reëel probleem, namelijk de meritocratische ondermijning van het zelfrespect.

Er zijn echter ook strategieën die ons kunnen inspireren wanneer we ons afvragen hoe verstandig om te gaan met het meritocratische ideaal. Bijvoorbeeld: de invloed van het toeval op iemands succes is elke rechtgeaarde meritocraat een gruwel. (En doorgaans ook elke rechtgeaarde socialist, die immers bang is dat de hoop op individuele verlossing bijdraagt aan het in stand houden van een onrechtvaardig sociaal-economisch systeem.) Toch is het juist dit toeval dat tallozen een droom en een mogelijke uitweg biedt en daarmee op de been houdt. Het lijkt ons dus tijd voor een voorzichtige herwaardering van het Lot binnen het denken over sociale rechtvaardigheid.

De erkenning dat verdienste niet langs één schoolse lat kan worden gemeten maar in essentie een pluralistisch begrip is, is al een belangrijke verbetering ten opzichte van de meritocratie zoals door Young beschreven. Ook al heeft iedereen de mond vol van de kennismaatschappij, we moeten ons realiseren dat cognitieve vaardigheden niet noodzakelijkerwijs het belangrijkste zijn voor succes. We leven immers in een relatiesamenleving waarbinnen affectieve en communicatieve vaardigheden vaak

bepalend zijn voor falen of slagen. En we leven ook in een consumptiesamenleving, waarbinnen mensen met een ‘fijne neus voor waar de vraag zit bij de mensen’ allerlei kansen hebben. We leven in een samenleving waarin sport en vermaak van groot belang worden geacht, dus daar liggen ook allerlei kansen. Kortom, er is alle reden ons niet blind te staren op één-succes-logica, namelijk die van de schoolklas en de diploma’s. Punt is niet dat we toe moeten naar een nieuwe, minder op diploma’s gestoelde operationalisering van verdienste. Ook pleiten we niet voor het afschaffen van het begrip. Veel wezenlijker is dat verdienste een vloeibaar begrip hoort te zijn, dat voortdurend onderwerp is van verhitte interpretatiestrijd. Er mag best worden beloond naar verdienste, als dat betekent dat we permanent discussiëren over wat verdienste behelst. In een dynamische wereld kan het geen kwaad een dergelijk centraal begrip voor stolling te behoeden.

Maar het pluraliseren en dynamiseren van ‘verdienste’ laat onverlet dat de samenleving dan nog steeds erg competitief blijft, en dus nog steeds veel verliezers genereert. Dat betekent dat een politiek antwoord op de erosie van het zelfrespect zich ook moet laten inspireren door de vijfde hierboven besproken strategie. Er moeten maatschappelijke domeinen blijven, ook binnen de sfeer van de arbeid, die niet (of aanzienlijk minder) zijn onderworpen aan de logica van de meritocratische competitie. Dat betekent dat we die maatschappelijke activiteiten moeten koesteren waarin mensen vooral aan het werk zijn omdat ze gericht zijn op intrinsieke doelen, en niet primair op de jacht op status en inkomen. Dat betekent dus ook dat de sfeer van het onderhoud moet worden geherwaardeerd. Dat is geen sinecure. In een meritocratische samenleving bestaat veel maatschappelijke waardering voor vooruitgang en verbetering. Beroepen waarin onderhoud centraal staat, genieten weinig aanzien. Ook worden ze vaker weg gemechaniseerd of weg geautomatiseerd. Veel managers zijn eenzijdig gespist op productieverhoging en kostenverlaging en ontlene hun eigenwaarde aan het overhoop halen van het werk van hun voorgangers omdat ‘onderhoud’ hen te min is. Op de korte termijn mag dat best wat opleveren, maar op de lange termijn is de schade door het uithollen van zinvol werk niet te overzien. Daarmee vergiftigen we immers een voorname bron van zelfrespect. Op dit punt is Marx’ kritiek op vervreemdende arbeid nog steeds behoorlijk actueel. Hopelijk zullen we over een aantal jaar Job Cohens adagium ‘de boel bij elkaar houden’ als het begin van een omslag op dit punt zien.

Dit artikel is gebaseerd op de hoofdstukken 1 en 4 van het boek *Gelijke kansen, ongelijke uitkomsten. Zelfrespect en solidariteit in een meritocratische samenleving* (red. Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens) dat eind dit jaar bij Amsterdam University Press verschijnt. Met veel dank aan René Gabriëls, Maartje Schermer, Ruth Sonderegger en Hans Harbers.

Noten

- 1 Daarom pleiten de neoconservatieven in Youngs distopie er op een gegeven moment voor het gelijke-kansenbeleid af te schaffen. Dat beleid was van cruciaal belang op weg naar de meritocratie, maar nu die eenmaal bereikt is, kan die ladder wel weg. Wat heeft het voor zin om kinderen van domme ouders kansen te geven die ze toch nooit gaan gebruiken? Dat is een verspilling van geld en moeite!
- 2 Er bestaat een structurele analogie tussen de basisstructuur van de meritocratie en Foucaults 'disciplineren': in beide gevallen gaat het om een combinatie van individualiserende prestatiemeting en hiërarchische ordening (zie Foucault 1975).
- 3 Overigens bestrijden niet alleen tegenstanders daarvan de markt dat de uitkomsten daarvan rechtvaardig zijn. Friedrich von Hayek betoogde vanuit een heel ander politiek perspectief dat de uitkomsten van de markt niet rechtvaardig

konden zijn omdat 'rechtvaardigheid' alleen een kenmerk kan zijn van het handelen van een actor, niet van de onbedoelde uitkomsten van het collectieve handelen van talloze actoren (zie Hayek 1978).

- 4 Deze strategie lijkt in onze multiculturele samenleving overigens een kleur te hebben. Uit opinieonderzoek blijkt dat allochtone ouders in de opvoeding van hun kinderen vooral belang hechten aan externe doelen en aan goed presteren, autochtone ouders zeggen meer belang aan de ontwikkeling van autonomie en zelfontplooiing te hechten. Onduidelijk is hoe dit verschil het beste kan worden geïnterpreteerd. Is het misschien simpelweg zo dat de autochtone ouders er meer op vertrouwen dat het hoe dan ook wel goed komt met dat inkomen en dat aanzien, en dat ze zich het dus menen te kunnen veroorloven om in te zetten op intrinsieke doelen? Of is hier sprake van een verschil tussen meer en minder op uiterlijkheden ingestelde culturen (WRR 2003)?

Literatuur

- Botton, A. de (2004) *Status anxiety*. Londen etc., Hamish Hamilton/Penguin.
- Bouw, C., A. Merens, K. Roukens en L. Sterckx (2003) *Een ander succes. De keuzes van Marokkaanse meisjes*. Amsterdam, SISWO/SCP.
- CBS (2005) *Jaarboek onderwijs in cijfers 2005*. Den Haag, CBS.
- 22 Dronkers, J. (1992) Komt de afname van het belang van het sociaal milieu in het onderwijs door vergroting van onderwijsdeelname of door meritocratisering? *Mens en Maatschappij* 67 (4), pp. 56-69.
- Foucault, M. (1975) *Surveiller et punir*. Parijs, Gallimard.

- Goldthorpe, J. (1996) Problems of 'meritocracy'. In: R. Erikson en J.O. Jousseau (red.) *Can education be equalized*. Boulder, Westview Press.
- Graaf, P.M. de en R. Luijckx (1995) Paden naar succes. Geboorte of diploma's? In: J. Dronkers en W. Ultee (red.) *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Assen, Van Gorcum.
- Harbers, H. (1986) *Sociale wetenschappen en hun speelruimte*. Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Hayek, F. van (1978) The atavism of social justice. In: F. van Hayek (red.) *New essays in philosophy, politics and economics*. Londen/New York, Routledge and Kegan Paul.

- Homan, M. (2006) *Generatie lonsdale. Extreem-rechtse jongeren in Nederland na Fortuyn en Van Gogh*. Amsterdam, Houtekiet.
- Kleijwegt, M. (2005) *Onzichtbare ouders. De buurt van Mohammed B. Zutphen, Plataan*.
- Kroese, G. (1995) Eer, lef, macht en autonomie. Over vermetelheid en bruut geweld bij plegers van overvallen. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 16 (2), pp. 145-157.
- Latten, J. (2005). *Zwanger van segregatie. Een toekomst van sociale en ruimtelijke segregatie?* Amsterdam, Vossiuspers UvA.
- MacIntyre, A. (1981) *After virtue. A study in moral theory*. Notre Dame, University of Notre Dame Press.
- Pels, D. (2005) Oprah verdient niet wat ze verdient. *De Groene Amsterdammer*, 18 november.
- SCP (1998) *Sociaal cultureel rapport 2000. 25 jaar sociale verandering*. Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau.
- SCP (2004a) *Emancipatiemonitor 2004*. Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau.
- SCP (2004b) *Sociaal cultureel rapport 2004. In het zicht van de toekomst*. Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau.
- SCP (2005) *De sociale staat van nederland*. Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau.
- Smit, J. (1984) *Er is een land waar vrouwen willen wonen*. Amsterdam, Sara.
- Tonkens, E. (2005) *Onderhoud. Krisis. Tijdschrift voor empirische filosofie* 6 (4), pp. 16-18.
- Vught Thijssen, B.E. (2002) *Onderwijs en levensloop. Een trendanalyse. In: Verkenning levensloop. Achtergronddeel: Analyse van trends en knelpunten* (pp. 69-109). Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Young, M. (1958) *The rise of the meritocracy, 1870-2033. An essay on education and equality*. Londen, Thames and Hudson.
- Walzer, M. (1985) *Spheres of justice*. Oxford, Basil Blackwell.
- WRR (2003) *Waarden, normen en de last van gedrag*. Amsterdam, Amsterdam University Press.